

Gabriela Paprotna

Funkcje praktyk pedagogicznych w kształceniu nauczycieli przedszkoli

---

Nauczyciel i Szkoła 2 (7), 115-123

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Gabriela Paprotna

Funkcje praktyk pedagogicznych w kształceniu nauczycieli przedszkoli

Zawód nauczyciela przedszkola wymaga wielostronnych kompetencji, zaś w złożonym i długotrwałym procesie kształcenia konieczne jest uwzględnienie nie tylko przygotowania teoretycznego, ale również praktycznego.

Jedną z pierwszych form takiego przygotowania do zawodu jest praktyka pedagogiczna. Jej miejsce w systemie studiów jest szczególne, co wynika z roli, jaką pełni ona w procesie profesjonalizacji studentów. Według A. Przeclawskiej praktyka pedagogiczna to „zorganizowany z punktu widzenia celów kształcenia kontakt studentów z rzeczywistością wychowawczą, z wybranymi sytuacjami wychowawczymi, przebiegającymi na zasadzie aktywnego uczestnictwa w nich studentów.” (A. Przeclawska, 1976, s. 13).

Praktyka jest więc pierwszą okazją do tego, by znaleźć się w rzeczywistości edukacyjnej i od jej przebiegu zależy często nastawienie studentów do przyszłej pracy. Jest to niejako zapowiedź tejże pracy.

Studenci przygotowują się do zawodu nauczyciela przedszkola w trakcie praktyk śródrocznych i ciągłych, których efektem ma być między innymi: rozwinięcie zainteresowań pedagogicznych, umiejętność obserwowania sytuacji wychowawczych z punktu widzenia ich uczestnika, nawiązywanie kontaktów z dziećmi, jak też inspiracja do działań samodzielnych i twórczych (por. K. Duraj-Nowakowa, 1979, s. 18).

W drodze do zawodu nauczyciela przedszkola potrzebna jest więc nie tylko wiedza teoretyczna, ale i doświadczenie praktyczne, poparte refleksją, a to trudno byłoby osiągnąć bez zetknięcia się z rzeczywistością przedszkola i bez prób praktycznej realizacji różnorodnych zadań wychowawczych. Uzasadnia to konieczność uświadomienia funkcji, jakie praktyka pedagogiczna pełni w procesie przygotowania do zawodu.

Funkcja informacyjna

Funkcja ta wynika z jednego z celów dydaktyczno-wychowawczych, stawianych praktykom, którym jest „informacja o rzeczywistości wychowawczej, tzn.

o instytucjach, formach i metodach ich pedagogicznego działania, o relacjach między wychowankiem a wychowawcą, o trudnościach w realizacji programu wychowawczego, o czynnikach determinujących proces wychowawczy.” (K. Duraj-Nowakowa, 1996, s. 123).

Praktyka pedagogiczna w przedszkolu stwarza więc okazje do poznania specyfiki pracy tej placówki. Studenci mają możliwość zapoznania się z metodami i formami pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym. Obserwują relacje pomiędzy pracownikami przedszkola, zwłaszcza zaś między nauczycielem a dziećmi — w różnych układach, a nawet sami w te relacje wchodzi. Praktyka daje więc pewien obraz pracy w zawodzie nauczyciela przedszkola, budowany z pierwszych doświadczeń. Nauczyciel musi dobrze poznać dzieci — ich potrzeby, zainteresowania, możliwości i ograniczenia; musi dobrze orientować się w szeroko pojętych uwarunkowaniach procesu wychowawczo-dydaktycznego, aby mógł efektywnie realizować swoje zadania.

Na pytanie o poznawczy aspekt praktyk pedagogicznych w przedszkolu odpowiedziało 80 studentów kierunku PEDAGOGIKA WCZESNOSZKOLNA, studiujących w systemie stacjonarnym w Uniwersytecie Śląskim. Respondenci byli już po kursie praktyk śródrocznych i ciągłych. Najczęściej podkreślano, że praktyka umożliwiła:

- poznanie specyfiki pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym,
- poznanie metod i form pracy z dziećmi,
- poznanie całościowego obrazu pracy przedszkola,
- uświadomienie wymogów roli zawodowej nauczyciela przedszkola i związanej z nią odpowiedzialności,
- poznanie metod diagnozowania rozwoju dzieci,
- uzupełnienie i pogłębienie wiedzy z zakresu pedagogiki przedszkolnej,
- poznanie zasad planowania pracy wychowawczo-dydaktycznej (zwłaszcza opracowywanie konspektów zajęć),
- poznanie warsztatu pracy nauczyciela przedszkola,
- poznanie obszarów integrowania teorii i praktyki,
- uświadomienie funkcji pełnionych przez przedszkole względem dziecka.

Wypowiedzi studentów potwierdzają więc, że praktyka ma za zadanie dostarczyć jak najbardziej wszechstronnych informacji o działalności placówki wychowawczej, jaką jest przedszkole. Informacyjna funkcja praktyk jest tym bardziej istotna, że dla studentów praktyki są pierwszą próbą zetknięcia się z zawodem. Dobra orientacja w określonej rzeczywistości jest podstawą należytego w niej funkcjonowania. Należałoby więc tak organizować zajęcia praktyczne, aby wykorzystać wszystkie sytuacje (bądź projektować nowe), w których studenci nabywaliby orientacji w poszczególnych obszarach tej rzeczywistości. A rzeczywistość wychowawcza przedszkola to dynamiczny proces, w którym — obok pewnych elementów

stałych — wiele jednak się zmienia. Wynika to tak z natury procesu wychowawczo-dydaktycznego, jak i ze zmian sytuacji społeczno-oświatowej. Nie można dziś więc utożsamiać informacyjnej funkcji praktyk tylko z przekazywaniem tzw. gotowej wiedzy. Zauważa to C. Kępski, twierdząc, że w warunkach zmiennej rzeczywistości właściwe przygotowanie do zawodu polega na przygotowaniu do działalności zarówno w warunkach obecnych, jak i takich, które nastąpią za lat kilkadziesiąt. Trudne jest przy tym przewidywanie uwarunkowań, jakie wówczas wystąpią, tym bardziej więc należy akcentować przygotowanie do znalezienia się w warunkach zmiany. Rola praktyki polega i na uświadomieniu tej prawidłowości, a dotyczy to — jak sądzi autor — „zwłaszcza zawodu nauczycielskiego z racji złożoności dokonywanych czynności i społecznej doniosłości wykonywanej pracy.” (C. Kępski, 1991, s. 189).

W opiniach studentów ta rola praktyk nie została wyraźnie podkreślona, co — być może — należy uznać za sygnał dla organizatorów kształcenia, aby tak kierowali procesem przygotowania do zawodu, by nauczyciele nieco szerzej rozumieli informacyjną funkcję praktyk pedagogicznych.

Wyposażenie studentów w niezbędne informacje, dotyczące pracy w wybranym zawodzie, to istotny czynnik ich profesjonalizacji, sprzyjający podjęciu decyzji wiążących się i z wyborem specjalności, i mijsca pracy.

Funkcja weryfikacyjna

Innym celem, jaki stoi przed praktyką pedagogiczną, jest „weryfikacja słuszności twierdzeń teoretycznych, polegająca na: konfrontowaniu teorii z zastaną rzeczywistością społeczną, poznawaną metodami naukowymi; konstruowaniu nowych sytuacji wychowawczych pozwalających wydobywać z rzeczywistości oświatowej tkwiące w niej możliwości; weryfikowaniu własnych sądów na podstawie zdobywanych doświadczeń.” (K. Duraj-Nowakowa, 1996, s. 123).

Praktyka pomaga więc sprawdzić, na ile pokrywają się z rzeczywistością wyobrażenia o pracy w przedszkolu, w jakim stopniu spełniają się oczekiwania związane z pracą w zawodzie nauczyciela przedszkola. Ważnym przedmiotem konfrontacji jest również wiedza naukowa zdobywana w trakcie studiów.

Weryfikacyjna funkcja praktyk również znalazła odzwierciedlenie w wypowiedziach studentów. W tym kontekście podkreślano, że praktyka pedagogiczna w przedszkolu:

- stwarza okazje do konfrontacji teorii z praktyką,
- stwarza okazje do zweryfikowania własnej wiedzy i umiętności,
- pomaga w określeniu zakresu własnej niewiedzy,
- przyczynia się do uświadomienia, iż praca nauczyciela przedszkola jest

trudna, odpowiedzialna i ma twórczy charakter, co zaprzecza ogólnie rozpowszechnionym opiniom na temat tego zawodu,

- poszerza zakres pojęcia NAUCZYCIEL o nauczyciela przedszkola,
- stwarza okazje do sprawdzenia skuteczności poznawanych w czasie studiów metod pracy z dziećmi.

Weryfikacja jest bardzo często pierwszym krokiem na drodze do refleksji pedagogicznej, z której powstaje tzw. nowa jakość, np. nowe sytuacje wychowawcze, nowe koncepcje rozwiązań metodycznych. W konsekwencji prowadzi to do kształtowania świadomości pedagogicznej studentów. Szeroko pojęta konfrontacja — np. teorii z praktyką, wyobrażeń i oczekiwań z zastaną rzeczywistością przedszkola, własnych predyspozycji z wymogami zawodu nauczyciela przedszkola — może się stać inspiracją do twórczości pedagogicznej, co jest istotne w tym zawodzie, a co zauważyli sami studenci, twierdząc, że praca ta ma twórczy charakter.

W fazie przechodzenia od modelu adaptacyjnego edukacji do modelu kreatywnego aspekt twórczości w zawodzie nauczyciela staje się szczególnie istotny. Wymaga to takiej organizacji praktyki, która sprzyjałaby kreatywnym zachowaniom studentów. Badania zaś, jakie przeprowadziła T. Giza w trzech wybranych uczelniach, wskazują, że nie podejmuje się działań przygotowujących nauczycieli do twórczej pracy zawodowej. (Zob.: T. Giza, 1997, s. 355).

Ogromna rola przypada tutaj nauczycielowi akademickiemu odpowiedzialnemu za realizację praktyk. Pomaga on właściwie zrozumieć i ocenić różne sytuacje wychowawczo-dydaktyczne, często też inspiruje studentów do nowych, własnych rozwiązań.

Warto zwrócić uwagę, że weryfikacyjna funkcja praktyk prowadzi nie tylko do refleksji pedagogicznej pojętej ogólnie, ale również do **autorefleksji**. Praktyka, zwłaszcza ciągła, pomaga studentom w ocenie własnej przydatności zawodowej. A zawód nauczyciela przedszkola jest szczególny, wymaga bowiem — oprócz przygotowania merytorycznego i metodycznego — również odpowiednich predyspozycji psychicznych, co jest podyktowane właściwościami rozwojowymi dzieci w wieku przedszkolnym.

Funkcja kształcąca

Celem praktyk pedagogicznych jest również „uksztaltowanie pełnych postaw prozawodowych i wyćwiczenie umiejętności ułatwiających wykonywanie czynności zawodowych, wyrobienie poczucia odpowiedzialności, nauczanie łatwości kontaktów społecznych, rozwinięcie spostrzegawczości i wyobrażeń pedagogicznych, ukształtowanie umiejętności diagnozowania sytuacji wychowawczych i potrzeb środowiska oraz planowania działalności wychowawczej i przekładanie planu na

szczegółowe zadania, jak również umiejętności oceny stopnia wykonania podjętych zadań, zapoznanie z technikami działań wychowawczych i sposobami ich stosowania, wyrobienie zdolności modyfikacyjnych zarówno programu, jak i jego realizacji.” (K. Duraj-Nowakowa, 1996, s. 123).

Kształcąca funkcja praktyk, wpływająca z przedstawionego wyżej celu, obejmuje bardzo szeroki zakres zadań. Ich realizacja to złożony, długotrwały proces, w którym praktyki pedagogiczne odgrywają istotną rolę.

Dla studentów kształcąca funkcja praktyk oznaczała:

- nabywanie umiejętności nawiązywania kontaktów społecznych z dziećmi,
- nabywanie umiejętności słuchania, obserwowania i rozumienia dzieci,
- okazje do stosowania zasad pracy z dziećmi,
- nabywanie umiejętności planowania pracy, opracowywania konspektów zajęć oraz stosowania środków dydaktycznych,
- nabycie większej swobody w kontaktach z dziećmi,
- poznanie potrzeb i możliwości dzieci,
- rozbudzenie zainteresowań pedagogicznych,
- sytuacje sprzyjające kształtowaniu potrzebnych w zawodzie nauczyciela przedszkola takich cech, jak np. otwartość, empatia, takt pedagogiczny,
- uzyskanie samodzielności zawodowej,
- nabywanie umiejętności opanowania emocji blokujących kontakt z dziećmi.

Praktyka przyczynia się — jak widać — do rozwoju zainteresowań pedagogicznych, umiejętności obserwacji i oceny rzeczywistości przedszkola, jej planowania, do nawiązywania kontaktów społecznych oraz do wglądu we własne emocje wraz z próbą ich modyfikacji. Są to zmiany obejmujące całość struktury osobowości zawodowej, na którą składają się:

- „— wiedza ogólna, ogólnozawodowa i specjalistyczna;
- umiejętności i sprawności, przyzwyczajenia i nawyki dobrej roboty, zainteresowania i zamilowania zawodowe, uzdolnienia i talenty zawodowe;
- motywy podejmowania i wykonywania pracy zawodowej oraz postawy prospołeczne i prozawodowe.” (K. Duraj-Nowakowa, 1996, s. 41).

Praktyka pedagogiczna wpływa na kształtowanie postaw prozawodowych oraz dostarcza podstaw do oceny przebiegu tego procesu. Szczególna rola przypada tu praktykom ciągłym, ma wówczas miejsce zarówno bliższy, regularny i systematyczny kontakt studenta z przedszkolem, jak i nauczyciela-opiekuna ze studentem. Warunkiem realizacji kształcącej funkcji praktyk jest aktywność studenta. Praktyki ciągle z pewnością w większym stopniu stwarzają do tego okazję, ale i praktyki śródroczne nie mogą się sprowadzać tylko do hospitowania, gdyż taka forma wiąże się raczej z bierną postawą studentów. Dopiero znalezienie się w sytuacji zadaniowej stwarza szansę na aktywność, w toku której ujawniają się faktyczne możliwości studenta.

Funkcja selekcyjna

C. Kępski uważa, że „innym zadaniem praktyki jest jej funkcja selekcyjna. Młody człowiek podejmujący studia na określonym kierunku nie zawsze i nie do końca jest zdecydowany co do charakteru przyszłej pracy zawodowej. Praktyka pedagogiczna stwarza mu możliwość wystąpienia w roli nauczyciela i sprawdzenia swoich uzdolnień w tym zakresie. Spowodować to może bardziej zdecydowane określenie stosunku studentów do możliwości pracy w szkole. Również pracownicy uczelni mogą wówczas obserwować studenta i oceniać jego predyspozycje do zawodu nauczycielskiego.” (C. Kępski, 1991, s. 190).

Selekcyjna funkcja praktyk wiąże się więc ściśle z funkcją kształcącą oraz z funkcją weryfikacyjną, której jest (albo być może) konsekwencją. W tym aspekcie praktyka przyczynia się do podjęcia decyzji o pozostaniu na wybranym kierunku studiów bądź o jego zmianie, co z kolei ma istotne znaczenie w procesie samo-określenia zawodowego.

O tym, że praktyka pedagogiczna i tę funkcję spełnia, świadczą wypowiedzi studentów, którzy twierdzili, że:

- praktyka stwarza możliwość przekonania się o słuszności wyboru zawodu,
- praktyka przyczyniła się do sprawdzenia własnych predyspozycji do zawodu nauczyciela przedszkola,
- praktyka wpłynęła na utwierdzenie się w trafności wyboru zawodu,
- praktyka spowodowała decyzję o zmianie specjalności nauczycielskiej,
- praktyka wywołała refleksję dotyczącą pracy w zawodzie nauczyciela przedszkola i podjęcie decyzji o rozpoczęciu drugiego faktu.

Zarówno utwierdzenie się w słuszności wyboru zawodu (specjalności nauczycielskiej), jak i niepotwierdzenie tego faktu to ważne życiowo decyzje. Mają one wpływ na motywację do pracy, jej przebieg i jakość. Praca zawodowa towarzyszy człowiekowi przez większą część życia, jest terenem jego samorealizacji, stąd ważność decyzji o jej wyborze. Pozytywny i oczekiwany przez człowieka przebieg rozwoju zawodowego jest możliwy wówczas, gdy akceptuje on swój zawód i pracę, gdy się z zawodem identyfikuje. W przeciwnym razie praca zawodowa może się stać źródłem stanów frustracji, depresji i chorób. (Por.: D. Dobrowolska, 1980, s. 11).

Praktyka pedagogiczna, poprzez funkcję selekcyjną, pomaga więc ustrzec kandydatów do zawodu nauczyciela przedszkola przed dalszym rozczarowaniem i niepowodzeniem, dzieci zaś przed niekompetentnym i sfrustrowanym nauczycielem.

Funkcja integracyjna

Idee integracyjne uznaje się obecnie za jedno z podstawowych założeń systemu edukacji. Integracja, rozumiana wieloaspektowo, znajduje swoje urzeczywistnienie w praktyce pedagogicznej w sposób szczególny, w niej bowiem ogniskuje się całość działań podejmowanych w toku kształcenia nauczycieli przedszkola. K. Duraj-Nowakowa twierdzi, że „praktyka pedagogiczna nie może być wyizolowanym, wąsko pragmatycznym elementem programu studiów, lecz musi być traktowana jako czynnik integrujący całość oddziaływań zewnętrznych na studenta i jego wysiłków własnych, mających na celu przygotowanie go w pełni do roli nauczyciela-wychowawcy. Tylko takie stanowisko może zapewnić należyty związek między teorią a praktyką, w którym teoria ukierunkowuje praktykę, a praktyka staje się pobierzem teorii.” (K. Duraj-Nowakowa, 1996, s. 138).

Integracyjna funkcja praktyk oznaczała dla studentów:

- łączenie teorii z praktyką,
- łączenie treści z różnych dziedzin kształcenia,
- kompleksowe poznanie pracy przedszkola,
- integrację studentów z dziećmi,
- tworzenie scalonego obrazu świata w świadomości dzieci,
- połączenie — w toku kształcenia — kompetencji merytorycznych i osobowościowych,
- tworzenie się struktur wiedzy przekazywanej w czasie studiów,
- wprowadzanie w praktykę zasad pracy z dziećmi,
- przemiany osobowości dokonujące się pod wpływem pierwszych doświadczeń pedagogicznych.

Najczęściej pojęcie integracji odnoszono do łączenia teorii i praktyki. Studenci oczekiwali, że w trakcie praktyk w przedszkolu poznają sposoby i obszary wiązania tych dwu aspektów pracy z dziećmi. Oczekiwali sytuacji, w których odczuliby praktyczną użyteczność zdobywanej wiedzy.

Integracyjna funkcja praktyk kojarzyła się też ze specyficznym sposobem ukazywania świata, tzn. z przekazywaniem jego scalonego obrazu. Wskazuje to na rozumienie przez studentów właściwości myślenia dzieci w wieku przedszkolnym, jak też stanowi nawiązanie do holistycznych idei kształcenia.

Interesującym jest odniesienie pojęcia integracji do przemian osobowości zawodowej. Praktyka jest czynnikiem powodującym owe przemiany, czynnikiem łączącym wszystkie struktury osobowości zawodowej.

Integracyjne funkcje spełnia również nauczyciel akademicki realizujący wraz ze studentami program praktyk pedagogicznych. Czuwa on nad scalaniem oddziaływań w trakcie przygotowania zawodowego. Jest pośrednikiem między studentami i dziećmi, między uczelnią i przedszkolem. Obserwuje studentów, konsultuje ich

pierwsze poczynania pedagogiczne, wprowadzając w trudny świat sztuki wychowania i nauczania. Wszystko to prowadzi do nabywania kompetencji zawodowych.

Studenci oczekiwali również takiego kierowania procesem ich kształcenia, w efekcie którego zyskaliby w miarę całościowy ogląd pracy przedszkola. Taką świadomość zyskuje się zwłaszcza po odbyciu praktyk ciągłych.

Integracyjna funkcja praktyk, różnorodnie rozumiana, jest ważna i z tego względu, że studenci muszą wpieryw należycie zrozumieć idee integracyjne, aby później, w trakcie pracy zawodowej, skutecznie je urzeczywistniać. A praca z dziećmi w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym idee te ma wpisane w swoją specyfikę. Jak zauważa J. Parafiniuk-Soińska „zintegrowane nauczanie i wychowanie opiera się silniej na podstawach psychologicznych niż nauczanie przedmiotowe, pozwala zachować większą równowagę między możliwościami rozwojowymi i poznawczymi uczniów a wymaganiami współczesnego okresu informacyjnego i przyszłych zadań życiowych. Nauczanie zintegrowane pozwala lepiej wspierać, a nawet przyspieszać rozwój uczniów. W naturalnych sytuacjach lepiej widać, jakie procesy psychiczne u uczniów są bardziej rozwinięte, jakie treści, metody, formy to powodują. [...]” (J. Parafiniuk-Soińska, 1994, s. 97).

W odniesieniu do pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym integracja oznacza m.in. branie pod uwagę współzależności rozwoju somatycznego i psychicznego dziecka, wpływ przeżyć na jego aktywność i funkcjonowanie, harmonijne oddziaływanie na rozwój poprzez łączenie treści różnych dziedzin wychowania, scalanie treści wychowania i kształcenia. (Zob.: M. Kwiatowska, 1985, s. 60).

Te i inne aspekty integracji powinien uwzględnić nauczyciel przedszkola, zadaniem zaś praktyki jest przygotowanie do tych nielatwych i złożonych zadań.

Jednym z rozwiązań sprzyjających lepszej realizacji idei integracyjnych w procesie kształcenia może być koncepcja grup autorskich. Polega ona na tym, że ten sam nauczyciel akademicki realizuje z daną grupą studencką zarówno zajęcia teoretyczno-metodyczne, jak i praktyczne. Łatwiej wówczas o łączenie teorii z praktyką, gdyż zagadnienia omawiane na ćwiczeniach często znajdują swoją egzemplifikację w trakcie praktyk w przedszkolu. Nauczyciel akademicki ma możliwość lepszego poznania studentów i bardziej kompleksowego oddziaływania na nich. Również studenci obserwują swego nauczyciela w różnych sytuacjach, nie tylko w uczelni, ale i w przedszkolu, wśród dzieci. Taki system pracy zapobiega też rozbieżnościom w zakresie wymagań stawianych studentom, a przygotowanie do zawodu staje się bardziej spójne.

Mimo swoich walorów koncepcja grup autorskich nie zawsze jest możliwa do realizacji, co wynikać może np. z trudności w planowaniu przydziału czynności dydaktycznych czy też ze zróżnicowanych kompetencji i preferencji poszczególnych nauczycieli akademickich.

Zagadnienia dotyczące roli praktyk pedagogicznych w kształceniu nauczycieli przedszkoli nie znalazły — jak dotąd — wyczerpującego opisu w literaturze przedmiotu. Tymczasem praktyki są jednym z istotniejszych czynników samookreślenia zawodowego studentów. Z ich znaczenia wynika miejsce, jakie powinny zajmować w systemie studiów — co najmniej równorzędne z innymi przedmiotami kształcenia.

Praca nauczyciela przedszkola jest pracą z drugim człowiekiem, ma więc wyraźny kontekst społeczny. Wybór zawodu, w którym praktyki odgrywają niebagatelną rolę, ma więc znaczenie nie tylko w wymiarze indywidualnym, ale i społecznym. Tym bardziej więc wydaje się uzasadniona refleksja nad problemem kształcenia nauczycieli tej specjalności, a zwłaszcza nad wykorzystaniem możliwości, jakie niosą praktyki pedagogiczne.

Bibliografia

- Dobrowolska D. (1980), *Praca w życiu człowieka*, Warszawa.
- Duraj-Nowakowa K. (1979), *Praktyki zawodowe w kształceniu studentów na kierunkach pedagogicznych. Przewodnik dla studentów*, Katowice.
- Duraj-Nowakowa K. (1996), *Profesjonalizacja studentów przez teorie i praktyki pedagogiczne*, Łowicz.
- Giza T. (1997), *Informacje o prowadzonych badaniach na temat: Przygotowanie studentów wyższych szkół pedagogicznych do twórczej pracy zawodowej. Stan aktualny i próby innowacji*, [w:] A.A. Kotusiewicz, G. Koć-Seniuch, J. Niemiec (red.), *Myśl pedeutologiczna i działanie nauczyciela*, Warszawa – Białystok.
- Kępski C. (1991), *Efektywność praktyk ogólnopedagogicznych w opinii studentów filozofii i nauk politycznych UMCS w Lublinie (sondaż diagnostyczny)*, [w:] M. Ochmański (red.), *Teoria i praktyka pedagogicznego kształcenia nauczycieli*, Lublin.
- Kwiatowska M. (red., 1985), *Podstawy pedagogiki przedszkolnej*, Warszawa.
- Lewowicki T. (1997), *Przemiany oświaty*, Warszawa.
- Parafiniuk-Soińska J. (1994), *Współczesne przemiany w edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] S. Palka (red.), *Teoretyczne odniesienia i praktyczne rozwiązania w pedagogice wczesnoszkolnej*, Katowice.
- Przeclawska A. (1976), *Rola praktyk w kształceniu pedagogicznym na szczeblu wyższym*, [w:] *Rola i miejsce praktyk pedagogicznych w systemie kształcenia nauczycieli*, Zielona Góra.